

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію А. М. Войнаровського «Поділля в системі торговельно - економічних зв'язків євро – азійського простору (1362 – 1647 рр.)» подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю «07.00.01 – Історія України».

На протязі багатьох десятиліть, котрі передували змінам у нинішньому принципіальному розумінні багатьох подій вітчизняної історії, розробка проблем глобальних перетворень між часом навали орд Батия і епохою існування Української козацької держави, м'яко кажучи, не схвалювалася офіційними державними структурами, котрі «направляли перспективні» напрями досліджень. Виключенням являлися лише діяння Богдана Хмельницького, котрі цілком позитивно схвалив ще Петро I. Тому любий новий аналіз багатогранної історії часів пізнього середньовіччя і раннього модерну являється цілком актуальними. Це у повній мірі відноситься й до даної дисертаційної праці, у якій робиться спроба переосмислити та оцінити особливості економічного й суспільно – політичного розвитку одного з ключових регіонів сучасної України за умов впливу на його населення європейських та азійських факторів. Тогочасне Поділля яскраво зображує картину міжетнічних взаємодій та багаторівневої співпраці автохтонного населення, для якого досить важливим являлося питання власного виживання та безпеки як окремих родин так і соціуму у цілому.

Основні положення дисертації відображені у десяти публікаціях, серед яких п'ять – у фахових виданнях МОН України. Сама робота складається зі вступу, висновків, списку використаних джерел та літератури й додатків. А основна інформація викладена на сторінках чотирьох основних розділів.

У першому із них – «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» з'ясовані особливості дослідження даної проблеми на різних етапах розвитку історичної науки. Подано огляд джерел та надана їх оцінка з точки зору рівня достовірності вміщеної інформації. Визначено принципи і методи вивчення поставленої проблеми.

У другому розділі «Вплив євро – азійських факторів на становлення та еволюцію землеволодіння і господарських систем Поділля» аналізуються фактори, котрі впливали на формування й поширення форм землеволодіння, розвиток землеробства, таринництва та сільських промислів як ключових складових господарської системи подільського краю.

У третьому розділі «Внутрішня організація та ремісничє виробництво у подільських містах в умовах міжцивілізаційного фронтиру» встановлюється роль місцевих урбаністичних центрів у торговельно-економічній системі регіону, розкривається чисельність та економічний склад місцевого населення, аналізуються організаційно-правові й функціональні принципи ремісничє-цехового виробництва.

В четвертому розділі «Внутрішня і зовнішня торгівля Поділля в системі євро – азійських зовнішньополітичних відносин» аналізуються впливи зовнішньополітичних подій на формування внутрішньої та зовнішньої торговельної діяльності населення подільського регіону сучасної України.

Сама структура дисертації традиційна і не викликає ніяких зауважень. Як і основні результати, отримані автором під час проробленого ним вивчення проблеми:

- аналіз літератури засвідчив відсутність комплексного дослідження із становлення та розвитку структурних елементів тогочасного Поділля у системі торговельно – економічних зв'язків євро – азійського простору. А опрацьована джерельна база дозволила об'єктивно й повноцінно виконати поставлені завдання;

- встановлено, що у розглянуті часи тут були поширені такі форми землеволодіння як громадське, князівське, службово – панське, заставна форма, польсько – шляхетське (магнатське). Дані форми співіснували із міським, монастирським (церковним), слобідським землеволодіннями. Різномітні групи, окрім автохтонів – вірмени, татари та інші – також ставали активними учасниками земельного питання;

- головними складовими економіки Поділля у 1362-1647 рр. являлося хліборобство, тваринництво й продукти місцевих промислів;

- подільські міста та містечка відігравали роль економічних центрів регіону. У них здійснювалася внутрішня торгівля й розвивалося ремесло. Міський простір являвся місцем захисту, що було вкрай важливо для прикордонної території, а мережа економічних контактів та вплив міжкультурних зв'язків змушували його до власної еволюції. Найбільшим у цьому відношенні являвся Кам'янець;

- серед найбільш важливих зовнішньополітичних чинників, котрі впливали на напрямки подільської торгівлі і економіку регіону, являлися для тих часів: занепад Золотої Орди (а конкретно Улуса Джучи), утворення Кримського ханату, завоювання турками-османами Візантійської імперії і її столиці Константинополя, як і підпорядкування їм генуезьких колоній у Північному Причорномор'ї, поступове завоювання Московським царством колишніх золотоординських ханств, утворення Речі Посполитої, а перед тим Великого князівства Литовського;

- головними напрямками зовнішньої торгівлі були північно-східний (Велике князівство Литовське, Московія, Великий Новгород, Псков), північно-західний (міста Корони Польської, Німеччини) та південний (Молдова й країни чорноморського басейну).

У цілому ж Поділля наприкінці XIV-у першій половині XVII ст. являлося однією з основних складових місцевих автохтонних структур, що активно розвивалася і не чекала суттєвої допомоги від тогочасної верхньої влади.

Такі висновки у цілому не викликають жодних заперечень, але всі вони, з нашого боку, певною мірою розкриті ще не в повній мірі, а тому перспектив для подальшої праці в даному напрямі цілком достатньо. Це,

зокрема, пояснюється й недостатньою розробкою даної тематики попередниками.

Тож зупинимося на деяких зауваженнях, котрі, з нашого боку, лише нададуть стимулу для подальшого поступу у вивченні даного наукового напрямку. Зробимо це виходячи із структури подання інформації дисертантом.

І почнемо із вступної частини, коли Андрій Миколайович «в первих строках письма» повідомляє про євроінтеграцію, сепаратизм та анексію, що, певною мірою, перегукується із висловлюваннями класиків марксизму-ленінізму, які наводилися в більшості наукових праць і «надихали» багатьох науковців на різноманітні розробки навіть в галузі стародавньої та середньовічної історії.

Говорячи ж про винесення проблем методології конкретно у назву першого розділу слід відзначити, що на першому місці при написанні кандидатських дисертацій знаходиться все ж таки методика, а не методологія (хоча це й не являється забороненою темою).

В історіографічному відношенні явним «пробоем» дисертанта під час аналізу наявних публікацій за останні роки являється відсутність згадок і використання ним таких фундаментальних монографічних робіт як «Козаки на Степовому Кордоні Європи» (Київ, 2011 р.) В. Брехуненка й «Слов'янські та тюркські світи в Україні» (Київ, 2012 р.) С. Біляєвої. До того ж, остання у 2011 р. захистила докторську дисертацію із даної проблематики. Певною мірою це вплинуло на те, що взаємовідносини Поділля із Річчю Посполитою та Великим князівством Литовським у цілому представлені набагато краще, ніж з Молдавським князівством, Кримським ханатом та Османською імперією. Говорячи ж про середньовічну литовську державу не зрозуміло, чому не використовується повна її назва – «Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське». Адже сам цей термін та його складова вказує на пряме відношення даного утворення до історії наших безпосередніх предків. А характеристика вищезгаданих південних державних структур особливо являється важливою при врахуванні прикордонного статусу подільського регіону та впливом східного фактору на всю матеріальну культуру автохтонів. Для прикладу наведемо хоча б факт, що практично вся військова фортифікація тут формувалася під впливом османського військового зодчества. А у побутовому відношенні можна хоча б згадати про те, що тютюн та люлька «козаку в дорозі знадобиться».

Характеризуючи особливості урбанізаційних центрів в регіоні Андрій Миколайович відзначає, що міський простір ставав місцем розвитку торгівлі і ремесла. А далі «обгрунтовує» таке твердження реальним фактом: у 1566 р. в містечку Смотрич із семидесяти осілих людей п'ятдесят займалися сільським господарством, а ремісництвом – «аж» чотири особи. Далі на інших сторінках він також демонструє тісний зв'язок тогочасних городян із сільськогосподарським виробництвом у інших тогочасних населених пунктах. Це, в свою чергу, підводить нас до певної ревізії поняття «середньовічне місто», котре перейшло до нас ще з радянських часів коли воно характеризувалося лише як «центр ремесла і торгівлі». В останні десятиліття

все частіше використовується розуміння тогочасного східноєвропейського урбанізаційного осередку як центру, де концентрувався, перероблявся й перерозподілявся додатковий продукт - тобто бачення його (в першу чергу) як центру сільськогосподарської округи. У ньому, звичайно, поступово розвивалися як ремесла, так і торгівля. Але на той час їх доля була набагато меншою, ніж у більш пізніші часи. Нині таке опрацювання використовується в основному по відношенню до давньоруських градів. Та враховуючи незаперечний факт, що основа економіки феодального суспільства у своїй основі була аграрною, нині дане поняття можливо переносити і на пізньосередньовічний період, або ж хоча б розглядати використання його в часи після загибелі Київської Русі.

Також не слід однозначно сприймати твердження про повернення земель бувшого галицького пониззя в лоно європейського економічного співтовариства лише тоді, коли тут скінчилося монголо-татарське панування (хоча й цей фактор мав місце). Чингізхан та його нащадки в умовах своєї імперії вперше об'єднали в єдину систему величезні простори від Тихого океану до Адриатики, а на думку багатьох якраз згаданий жорстокий правитель став «Людиною тисячоліття». Але і в трагічні часи для Русі XIII ст. галицько-волинський князь Данило Романович всеж знаходив потрібний баланс у взаємовідносинах між Сходом і Заходом: позитивно сприйнятий ханом Батием і отримавши від нього право самостійно збирати податки, він прийняв королівську корону від Папи Римського. Навіть у цьому факті «сидіння на двох стільцях» Данило «переграв» свого родича із клану Рюриковичів – Олександра Невського. – який незаперечно орієнтувався у своїх діяннях лише на Орду. Тож мирні взаємовідносини із південними сусідами – кримськими татарами, османами та волохами мали у своїй основі давні традиції міжнародних контактів номадів і землеробів. Із врахуванням світової практики останні в кінці кінців завжди перемагали.

Найбільш вдало, з нашої точки зору, виписаний останній розділ, де розкриваються питання внутрішньої і зовнішньої торгівлі в системі євразійських взаємовідносин між країнами та народами. У цьому плані наявна інформація використана у повній мірі, що дозволило дисертанту виділити три основні напрями торговельних взаємозв'язків й опрацювати групи імпорту - експорту в розглянуті століття. Встановлено, що північно-східний і північно-західний напрями подільської торгівлі склалися ще в давні часи і продовжували активно розвиватися у досліджуваний історичний період. А у зв'язку із наявністю численних фактів, що відносяться до XIV-XVII ст., в роботі конкретно відпрацьований і південний торговельний напрямок на Молдавію, Крим та Туреччину (виділено два основні економічні маршрути). Але при цьому все ж північні зв'язки, з точки зору дисертанта, являлися основними (Велике князівство Литовське, Річ Посполита, Московія, Великий Новгород, Псков).

Це основні концептуальні засади розглянутої роботи, котрі, як вже вищезгадувалося, не викликають принципових заперечень. Та існують і більш мілкі зауваження.

Серед них – приклади повторень буквально в одному абзаці: «Історія Поділля», «історія заснування міст»; недоречності у редакційному відношенні: «М. Владимирський-Будановим», «Він був одним із перших визначив важливість для Поділля», «цей край ставив гарно можливість», «Українські землі були важливим учасником»; наявність русизмів: «сильні зв'язки», «позбутися зазіхань зі сторони», «вверх по річці»; непотрібні в даному випадку поточнення: француз Ф. Бродель, історики Б. Черкас, Ф. Шабульдо, В. Михайловський, М. Петров, П. Сас, С. Степанчук, В. Берковський – навряд в історичних дослідженнях даного рівня потрібно вказувати фахову підготовку відомих спеціалістів.

Але, повторимося, всі зроблені зауваження не носять принципового характеру. Їх легко можна виправити під час підготовки даної праці до друку або ж продовжити поглиблену розробку в подальших публікаціях із даної теми. Дисертація Андрія Миколайовича Войнаровського «Поділля в системі торговельно-економічних зв'язків євро-азійського простору (1362-1647 рр.)» являється самостійним і оригінальним дослідженням, а автореферат відповідає тексту дисертації. Тож вона відповідає вимогам до кандидатських дисертацій, викладених у «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старший науковий співробітник» затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24.07.2013 р. №567 зі змінами внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 19.08. 2015 р. №656. Сам дисертант заслуговує присвоєння йому ступеню кандидата історичних наук за спеціальністю «07.00.01 – історія України».

Доктор історичних наук,
професор,
член-кореспондент НАН України

Підпис О. П. Моця завіряю:

О. П. Моця